

Csúcs Sándor (*Budapest – Piliscsaba*)

Orosz jövevénytörzsek a mai udmurtban

A udmurt-orosz kapcsolatok legkorábban a 14. század második felében kezdődhettek, de intenzívvé csak a 16. században váltak. 1552-ben az oroszok elfoglalták Kazán városát és ezzel megdöntötték a Kazáni Kánságot, amelynek az udmurtok is alattvalói voltak. 1552-ben más Volga vidéki finnugor és török népekkel együtt a udmurtok is orosz uralom alá kerültek. A tatár adószedőket az ő lakóhelyeiken is orosz hivatalnokok váltották fel, és hamarosan megjelentek az orosz ortodox papok is, akik egyre erőteljesebb térítő tevékenységet folytattak az addig pogány udmurtok között. A fokozatosan erősödő orosz nyelvi hatás szempontjából talán még jelentősebb esemény volt, hogy a 16. század második felétől tömegesen telepedtek le orosz parasztok a

udmurtok lakta területeken, keletre és délre szorítva a udmurt lakosság egy részét. A 18. századi iparosítás tovább növelte az orosz lakosság részarányát az ősi udmurt földön, mivel a udmurtok nem szívesen mentek gyárba dolgozni. Az oroszok betelepülése ettől kezdve folyamatos volt és a II. Világháború után – a udmurtok szempontjából – veszélyes méreteket öltött, hiszen az erőltetett iparosítás oroszok száz-ezreinek beköltözését eredményezte. Így alakult ki mára az a helyzet, hogy a udmurtok a róluk elnevezett Udmurt Köztársaság lakosságának csak mintegy 30 százalékát teszik ki.

Kezdetben a udmurtra gyakorolt orosz nyelvi hatás nem volt erős. A Tepljašina által kiadott 18. századi udmurt nyelvemlékek szövegében csak 14 orosz jövevényszó található [Csúcs 1972: 45]. J. E. Fischernek az 1730-as évekből származó kéziratos udmurt szójegyzékében 285 szó van. Ezek közül csak négy szó orosz eredetű [Csúcs 1984: 330]. Nyelvtörténeti kritériumok alapján kb. 20–25 orosz jövevényszóról feltételezhetjük, hogy a legrégebbi, a 17.–18. századi rétegbe tartozik. Természetesen lehetséges, sőt valószínű, hogy az említett korszakban lényegesen több orosz eredetű szó honosodott meg a udmurtban, ez a feltevés azonban a források szűkössége, illetve a nyelvtörténeti kritériumok hiánya miatt nem bizonyítható.

A 19. század végére jelentős mértékben megnőtt a dokumentálható orosz jövevényszavak száma. A udmurt nyelv orosz jövevényszavai c. tanulmányom szójegyzéke kerekén 600 szót tartalmaz [Csúcs 1970]. Igaz, ebben a számban a 19. század előtti jövevényszavak is benne vannak. Az ismert orosz jövevényszavak számának nagyarányú gyarapodása részben a társadalmi és gazdasági viszonyok változásával, az iskoláztatás fejlődésével és a kereszténység terjedésével magyarázható, részben pedig azzal, hogy ebből a századból Munkácsi, Wichmann és mások gyűjtőmunkájának köszönhetően bőségesen áll rendelkezésünkre nyelvi anyag. A 19. század közepétől egyre nagyobb számban készültek és jelentek meg udmurt nyelvű nyomtatványok, amelyek vallási és pedagógiai célokat szolgáltak. A kiadványok nagyobb része vallásos jellegű volt, de megjelent néhány ábécés-, olvasó- és nyelvtankönyv is. Az írástudó udmurtok száma lassan gyarapodott, s a század végére kialakult egy vékony, főleg papokból és tanítókból álló udmurt értelmiségi réteg is, amelynek tagjai kétnyelvűek voltak és így fordításaikban, majd önálló alkotásaikban magától értetődő természetességgel használtak orosz eredetű szavakat, ha a szükség úgy kívánta.

1917 után a udmurtok között is felszámolták az analfabetizmust. Ez azt is jelentette, hogy minden udmurt tanult oroszul is, tehát tömegessé vált a kétnyelvűség. Ez önmagában még nem lett volna baj, de a harmincas évektől kezdve a politikai elnyomás és az orosz kulturális imperializmus megakadályozta, hogy a udmurt értelmiség végrehajtsa az anyanyelve modernizálásához szükséges nyelvújítást, saját forrásból teremtsen meg a szükséges új szavak százait. Ilyen körülmények között a szókészlet gyarapításának legkényelmesebb és legbiztonságosabb módja az orosz szavak tömeges átvétele volt. Fellapozva egy udmurt-orosz vagy orosz-udmurt szótárt ezrével találunk benne orosz szavakat. Szövegek esetében az orosz eredetű szavak aránya a szöveg műfajától és témájától függ: szépirodalmi művekben kevesebb, tudományos művekben, tankönyvekben több orosz jövevényszó található, politikai, jogi szövegekben az orosz szavak száma meghaladhatja az eredeti szavakét. Ezek a szavak inkább idegen szavaknak, nem pedig jövevényszavaknak tekinthetők, hiszen általában sem hang-, sem alaktanilag nem illeszkednek be a udmurt nyelv rendszerébe. További közös vonásuk, hogy gyakran az oroszban is jövevények (nemzetközi szavak), vagy pedig az 1917 utáni korszak orosz neologizmusai. Az orosz szavakkal együtt új hangok és hangkapcsolatok is megjelentek a udmurt irodalmi nyelvben.

A kilencvenes évek elején lezajlott politikai változások eredményeként a udmurt nyelv helyzete is megváltozott. Használati köre szélesedik, szerepe az oktatásban nő, és – ha megkésve is – de megkezdődött a nyelvújítás. Ezek a tényezők várakozásunk szerint előbb-utóbb oda vezetnek, hogy az orosz eredetű szavak egy része kiszorul a udmurt nyelvhasználatból, azokat belső keletkezésű szavak váltják fel, és így mind a szótári szókészletben, mind a udmurt nyelvű szövegekben csökkenni fog az oroszból átvett szavak számaránya. Felmerülhet az a vélemény is, hogy néhány évvel az említett politikai változások után még korai lenne látványos változásokat keresni a udmurt szókészletben, én azonban úgy vélem, hogy mindenképpen hasznos lehet a jelenlegi helyzet felmérése és összehasonlítása a korábbi állapottal, hiszen a kapott eredmények majd összehasonlítási alapul szolgálhatnak a jövőbeni kutatás számára.

Arra nem vállalkozhattam, hogy átfogó kutatást folytassak, kezembe került azonban V. Kelmakov és S. Hannikainen 1999-ben Helsinkiben megjelent udmurt nyelvkönyve (*Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*), amelynek szövege és szóanyaga alkalmasnak látszott arra, hogy megvizsgáljam az orosz eredetű szavak használata szempontjára.

ból. A tankönyv szövegei zömmel a 90-es évek közepén keletkeztek, műfajilag és tematikailag változatosak: a mindennapi városi és falusi életet, az egyetem világát, a természetet mutatják be, de vannak köztük mesék és népdalok is.

Mielőtt a vizsgálat eredményeit bemutatnám, két kérdéssel szeretnék röviden foglalkozni: a jövevényszavak és az idegen szavak, illetve az orosz eredetű és a nemzetközi szavak elkülönítésének kérdésével. Mindkettőnek nagy irodalma van, és elméletileg az említett kategóriák egyértelműen elhatárolhatók egymástól. Az egyes konkrét esetekben azonban a szavak hovatarozása nem mindig dönthető el. Az nyilvánvaló, hogy pl. az udm. *ушно* 'окно', *ульча* 'улица' szavak orosz eredetűek és jövevényszavak, de pl. az udm. *процент*, *публикация* szavakat tekinthetnénk nemzetközi idegen szavaknak is. Különösen arra nincs kritérium, hogy egy nemzetközi szó a udmurt szempontjából mikor tekinthető orosz eredetűnek és mikor nem, hiszen a udmurt értelmiség körében is egyre jobban terjed az angol, a német és más idegen nyelvek ismerete. Tehát ma már nem kizárólag az orosz jöhet számba, mint a nemzetközi szavak közvetítő nyelve. Megfelelő kritériumok hiányában és az egyszerűség kedvéért – elismerve, hogy eljárásom vitatható – a vizsgálat során mindkét megkülönböztetéstől eltekinttem, vagyis nem tettem különbséget jövevényszó és idegen szó között, illetve a nemzetközi szavakat is orosz eredetűnek tekintettem.

A tankönyv szójegyzéke 2700 szót tartalmaz, ezek közül kerekén 400 szó (15 %) orosz eredetű. Összehasonlítva ezt a számot saját korábbi etmológiai statisztikáim adataival [Csúcs 1984; 1986] azt látjuk, hogy J. E. Fischer 18. századi szójegyzékében az orosz jövevényszavak aránya mindössze 1,5 %, Wichmann udmurt chrestomathiájának 1891–1892-ben gyűjtött szójegyzékében 10,4 %, Archipov 1958-ban megjelent regényének egy részletében 5,4 %, az 1948-ban megjelent és 15 000 szócikket tartalmazó udmurt-orosz szótárban pedig közel 30 %. Sajnos ezek az adatok nem teljesen alkalmasak az összehasonlításra, hiszen Fischer szójegyzéke csak 258 szót tartalmaz, a Wichmann, illetve Archipov műve alapján készült listák pedig, 278–278 szót. Ráadásul Fischer szójegyzéke jellegénél fogva főleg az alapszókincsbe tartozó szavakat tartalmaz, ezzel is magyarázható az orosz eredetű szavak feltűnően alacsony száma. Archipov műve esetében a műfaj és a téma (falusi környezetben játszódó regény) idokolja az orosz eredetű szavak viszonylag alacsony arányát. Ami az 1948-as szótárt illeti, ebben az orosz szavak feltűnően magas aránya a szótár elkészítésének módszerével is magyarázható. Feltevésem szerint ugya-

nis ez a szótár úgy készült, hogy a szerkesztők egy orosz szótár szócikkeit vették alapul, és ha az orosz szónak megfelelő udmurt szót nem ismertek, akkor az orosz szót írták a udmurt oldalra is. Feltételezhetjük, hogy az ebben a szótárban szereplő orosz szavak százait valójában sohasem használták udmurt beszédben, vagy udmurt szövegekben. Ezeket tehát legfeljebb virtuális jövevényszavaknak tekinthetjük. A fenti megjegyzések ellenére a számok mutatta tendencia nagyjából megfelel várakozásunknak, vagyis annak, hogy az orosz jövevényszavak száma az idő múltával egyre gyarapodik, a szovjet korszakban ugrásszerűen megnő, majd némileg csökken.

Azt is megvizsgáltam, hogy a tankönyvben milyen arány van a régi és az újabb orosz jövevényszavak között. Réginek tekintettem azokat a szavakat, amelyek A udmurt nyelv orosz jövevényszavai c. tanulmányom szójegyzékében előfordulnak. 103 szó sorolható a régi jövevényszavak kategóriájába, ez a teljes anyag negyede (pontosan 25,75 %-a).

Most nézzük, hogy milyen az orosz eredetű szavak szófaji és fogalomköri megoszlása, az egyes csoportokban milyen a régi és új jövevényszavak megoszlása, mely fogalomkörök szókészlete bővült leginkább, illetve melyekben mutatkozik törekvés az orosz szavak visszaszorítására. Ami a szófaji megoszlást illeti a vizsgált orosz jövevényszavak órási többsége (95 %) főnév. Anyagomban csak három ige található, azok is mind régi jövevényszavak (*венчать карыны* 'венчать', *копаны* 'копать', *парыны* 'запарить'). Van négy melléknév, kettő régi (*голый* 'голый', *мудрон* 'мудренный'), kettő új (*публичной*, *центральной*), öt határozószó (régiek: *одно ик* 'обязательно', *только*, *эшиш* 'еще', újak: *весь* 'постоянно', *воксэ* 'совсем'), három kötőszó (régiek: *а*, *по* 'и', új ni) és két segédszó, mindkettő régi (*коть-* 'хоть', *самой* 'самый'). A nem-főnevek száma tehát 17, és közülük csak 5 az új jövevényszó. Ebből könnyű levonni azt a következtetést, hogy az orosz eredetű szavakra a dolgok, fogalmak megnevezésére van szükség.

A főneveket 16 fogalomköri csoportba osztottam. Bizonyos mértékben minden ilyen felosztás szubjektív, és annyiban indokolt, amennyiben hozzásegít a kívánt eredmény eléréséhez. Bizonyára az általam választott csoportosítást is lehetne finomítan és következetesebbé tenni.

(Az alábbi felsorolásban a csoport neve utáni első szám az ide tartozó szavak számát mutatja, a második azt, hogy ebből mennyi a régi jövevényszó.)

1. Idő, időszámítás (22/6) Főleg a hét napjainak és a hónapoknak a nevei alkotják ezt a csoportot. Itt jól látható az orosz eredetű szavak

felváltására való törekvés: A tankönyv szójegyzékében az orosz eredetű szó mellett mindenütt ott áll utalásként a belső keletkezésű megfelelő. Pl. *понедельник* = *вордүйськон*, *вторник* = *пуксён*, *среда* = *вирнунал*, *четверг* = *покчиарня*, *пятница* = *удмуртарня*, *суббота* = *кӧснунал*, *воскресенье* = *арня нунал*, illetve *январь* = *толшор*, *февраль* = *тулыспал*, *март* = *оштолэзь*, *апрель* = *южтолэзь*, *май* = *куартолэзь*, *июнь* = *инвожо*, *июль* = *пӧсьтолэзь*, *август* = *гудырикошкон*, *сентябрь* = *куарусён*, *октябрь* = *коньывуон*, *ноябрь* = *шуркынмон*, *декабрь* = *толсур*.

2. Mértékegységek, számnevek (12/2) Ide főleg nemzetközi szavak tartoznak, amelyek azonban többnyire és bizonyíthatóan orosz közvetítéssel kerültek a udmurtba, pl. *гектар* < or. *гектар*, *лигр* < or. *лигр*, *метр* < or. *метр*, *миллион* < or. *миллион* stb. Ezek a szavak bizonyára tartósan megmaradnak a udmurt szókészletben.

3. Közösség, társadalom (15/8) Ez a csoport feltűnően kevés szót tartalmaz, és köztük mindössze ezeket az új jövevényszavakat: *делегат*, *комиссия*, *министерство*, *область*, *революция*, *собрание*, *фамилия*. A jelenségnek két oka lehet: egyrészt a tankönyvben nincsenek kifejezetten társadalmi-politikai témájú szövegek, másrészt a szövegek szerzői következetesen használják az orosz jövevényszavak felváltására használatba vett szavakat, pl. *кун* 'государство, государственнӱй', *элькун* 'республика'. Az 1948-as udmurt-orosz szótárban ezek helyett még az orosz eredetű *государство*, *республика*, *страна* szavak találhatók, a *кун* szó a szótár szerint elavult, az *эль* pedig csak a népköltészetben volt használatos.

4. Népek és nyelvek elnevezései (12/3) Az idetartozó szavak töve általában kétségtelenül orosz eredetű vagy közvetítésű a udmurtban, de tudatos törekvés mutatkozik arra, hogy ezek a szavak a udmurt szempontjából felesleges orosz képzőik elhagyásával jobban beilleszkedjenek a udmurt nyelv rendszerébe. Pl. *англи(чан) кыл* vö. or. *англичанин*, *английский*, *венгер кыл* vö. or. *венгерский язык*, *мордва* vö. or. *мордва*, *мордва кыл* vö. or. *мордовский язык*.

5. Vallás (8/3) Ennek a csoportnak a szerény terjedelme tematikai okokkal magyarázható. A udmurtokat az oroszok térítették keresztény hitre, tehát nagyobb számú jövevényszó megléte lenne indokolt. Az általam korábban összegyűjtött régi orosz jövevényszavak közül 32 tartozik ebbe a fogalomkörbe [Csúcs 1972: 42], az idetartozó szavak tényleges száma ennél jóval nagyobb lehetett. Bár azt is figyelembe kell venni, hogy a udmurtok gyakran csak formálisan voltak keresztények, és a kereszténység nem gyakorolt különösebb hatást a ud-

murt népi kultúrára. Példák: *архиепископ, духовной академия, священник, христианство*.

6. Katonaság (4/3) Ebben a kis csoportban csak egy olyan szó van, amelyik korábbi munkámban [Csúcs 1970] nem szerepel: *армия*. Valószínűleg ez is régi jövevényszó, csak éppen nem fordult elő azokban a forrásokban, amelyeket annak idején az anyaggyűjtéshez használtam.

7. Oktatás, tudomány (86/5) Mint látható, feldolgozásomban ez a legnagyobb csoport, amelyben nagyon alacsony a régi jövevényszavak aránya. Mindkét sajtóság ugyanazokkal az okokkal magyarázható: egyrészt a művelődéstörténeti körülményekkel, másrészt a szövegek témájával. A tankönyv az egyetemi oktatás céljára készült, érhető tehát, hogy sok szöveg foglalkozik az egyetemi és a tudományos élettel. Az idetartozó szavak közt sok az intézménynév (pl. *академия, библиотека, вуз, гимназия, кафедра, лицей, медицинской институт, механической институт, наукаосья академия 'академия наук', пединститут, сельскохозяйственной институт, университет, факультет*) és jelentős alsocsoportot képeznek a tudományágak nevei is (pl. *биология, география, история, математика, методика, физика, филология, философия, фольклор, химия, экономика*), valamint a speciálisan az egyetemi élethez kapcsolódó szavak és kifejezések (pl. *аспирантура, аудитория, балл, диссертация, кандидат, каникул, курс, лекция, лектор, отметка, предмет, профессор, специализация, студент, учёной степень*). Mint a példákban látható ezek jórészt általánosan ismert és használt nemzetközi szavak, amelyek éppen ezért bizonyára a jövőben is udmurt szókészlet szerves részét alkotják majd.

8. Kultúra, sport, szórakozás (48/2) Ez a második legnagyobb csoport, amelyre minden szempontból ugyanazok a megállapítások érvényesek, mint az előzőre. Néhány példa: *ателье, искусство, кино, кинотеатр, мультфильм, музей, клуб, концерт, газет, журнал, журналистика, редакция, издательство, типография, телевидение, телевизор, бассейн, коньки, олимпиада, олимпийской чемпион, спорт, спортсмен, стадион* stb.

9. Közlekedés, hírközlés (31/7) Példák: *автобус, автомобиль, автостанция, велосипед, вертолёт, вокзал, гараж, грузовик, мотоцикл, пассажир, поезд, самолёт, телефор, трубка* stb.

10. Gazdaság (41/13) *агроном, газ, инженер, квитанция, колхоз, комбайн, магазин, промышленность, техника, удобрение, ферма, хозяйство, электротехник*.

11. Épület, lakás (25/12) *балкон, ванной 'ванная', квартира, комната, коридор, кухня, лифт, плита, этаж* stb.

12. Ruházat (14/5) *воротник, галстук, костюм, кофта, пальто, свитер* stb.

13. Táplálkozás (32/13) *банан, батон, варення 'варенье', кафе, кофе, лимон, ресторан, салат, сыр, термос* stb.

Az utóbbi öt csoportba (9–13) tartozó szavak közül csak az újabb jövevényszavakra hoztam példákat. Ezek a csoportok – figyelembe véve a szövegek témáit – nagyságukat és összetételüket tekintve várokozásunknak megfelelnek. Közös bennük az is, hogy viszonylag magas bennük a régi jövevényszavak aránya. Ez művelődéstörténeti okokkal magyarázható.

14. Gyógyítás (6) *больница, врач, доктор, хирург* stb. Ebbe a csoportba régi jövevényszavak nem tartoznak. Biztos, hogy a mai udmurtban sokkal több idetartozó orosz eredetű szó van, az anyagomban szereplő szavak kis száma a szövegek tartalmával magyarázható.

15. Nyelvtani terminusok (16) Az idetartozó szavak száma is viszonylag kicsi. Ez azért figyelemre méltó, mert a korábbi udmurt nyelvű tankönyvekben a teljes nyelvtani terminológia orosz eredetű volt. Ez a könyv a finn nyelvű nyelvtani magyarázatok között mindenütt közli a udmurt nyelvű terminust is. Ezek azonban már az új szakszavak, amelyeket a udmurt nyelv saját eszközeinek felhasználásával alkottak meg. Példák az orosz eredetű szavakra: *алфавит, диалектология, инфинитив, морфология, надеж, пассив, синтаксис, ударение, фонетика, этимология* stb. Van olyan eset is, hogy mindkét terminus szerepel a könyvben, pl. *предложение* (< or.) = *веран, верет*, és *спряжение* (< or.) mellett van *каронкыл вошъет* is.

16. Egyéb (13/6) Példák: *комок, профиль, слон, тундра, центр, яр* stb.

Ha azt vizsgáljuk, hogyan illeszkednek be az újabb orosz jövevényszavak a udmurt nyelv rendszerébe (a régiekről l.: [Csúcs 1972: 27–41]), akkor azt látjuk, hogy hangalakjukat tekintve szinte egyáltalán nem változnak: megmaradnak a udmurtban korábban nem használt mássalhangzók (c, f, h) és a mássalhangzó-torlódások. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy ma a udmurtok szinte kivétel nélkül kétnyelvűek, így orosz beszédjükben elsajátították ezeknek a hangoknak és hangkapcsolatoknak a kiejtését. Néhány példa a szórványos hangváltozásokra: *варення* < or. *варенье*, *газет* < or. *газета*. Alakilag a főnevek nominativusban, a melléknevek *-ой* végződéssel kerülnek át (pl. *ванной* < or. *ванная*), az oroszban csak többes számban

használatos főneveket is változatlan alakban (pl. коньки < ор. коньки pl.) veszik át.

Vannak olyan kifejezések, amelyeknek csak egyik tagja orosz eredetű. Az ezekben szereplő orosz eredetű szavak éppen ezért már jobban gyökeret vertek a udmurtban és jó esélyük van a megmaradásra. Példák: *заочно дышетскыны* 'учиться заочно', *зарядка лэсьтыны* 'делать зарядку', *интервью басьтыны* 'взять интервью', *лымы комок* 'снежный ком', *лимон ву* 'лимонный сок', *вуриськон машина* 'швейная машина', *дышетонъя министерство* 'министерство просвещения', *модальной кылпуктос* 'модальная конструкция', *научной уж* 'научный труд', *очной ёзлюкет* 'очное отделение', *дышетскон план* 'учебный план', *кун университет* 'государственный университет', *гурт хозяйство* 'сельское хозяйство', *нимаз хозяйство* 'приусадебное хозяйство', *чугун сюрес* 'железная дорога', *экзамен сётыны* 'сдать экзамен', *вить тажьем* 'пятиэтажный' stb.

Már korábban utaltam olyan esetekre, amikor ugyanazt a fogalmat két szóval is meg lehet nevezni, amelyek közül az egyik orosz eredetű, a másik lehet tatár jövevényszó vagy ősi udmurt szó, pl. *бумага* = *кагаз*, *город* = *кар*, *дяди* = *атай* 'отец', *комната* = *висьет*, *кровать* = *валес*, *микрорайон* = *ёрос*, *наука* = *тодос*, *ульча* = *урам* 'улица'. A felsorolt párok jórésze régi eredetű, ezek valószínűleg meg is maradnak, de az újabbak közül a *ёрос* vagy a *тодос* kiszoríthatja orosz eredetű párját.

Ha ezek után az orosz jövevényszavak használati gyakoriságát vizsgáljuk a tankönyv szövegeiben, akkor első látásra megállapíthatjuk, hogy ez egyértelműen a szövegek műfajától és témájától függ. Egyes népdalokban és mesékben egyáltalán nincsenek orosz eredetű szavak, az Udmurt Állami Egyetem történetéről és szervezeteéről szóló olvasmány viszont tele van velük. A természetről szóló írásokban alig van ilyen szó, a városi életet bemutatókban pedig jóval több van. Mindezt természetesen számszerűsíteni is lehetne, de erre csak egy udmurt gyakorisági szótár elkészítése után kerülhet majd sor.

A fentiekben egy véletlenszerűen a kezembe került nyelvi anyagon elvégzett felületes vizsgálat eredményeit ismertettem. Ráadásul vizsgálódásaim olyan nyelvi jelenségre vonatkoztak, amelyik éppen csak megkezdődött. Munkám talán mégsem volt haszontalan. Mindenesetre konkrét bizonyítékokkal szolgál arra vonatkozóan, hogy az Udmurt Köztársaságban is megindult és sikeresen fejlődik a nyelvújítási mozgalom, amely hozzájárulhat a udmurt nyelv használati értékének

és presztizsének növekedéséhez és ezáltal a udmurt nép nemzeti identitásának megőrzéséhez.